

Ванда Бароўка

Віцебск

**Латгалія ў рамане “І вецер гуляе на пажарышчы...”
Яніса Ніедрэ і ў аповесці “Дзень, калі ўпала страла”
Уладзіміра Арлова**

Латгалія – гэта адзін з этнаграфічных рэгіёнаў Латвіі, яе паўночна-ўсходняя частка, што мяжуе з Віцебшчынай. Лёсы Латгаліі і Віцебшчыны цесна перапляталіся ў мінулым: у перыяд Сярэднявечча народы двух рэгіёнаў разам змагаліся з крыжакамі, потым увайшлі ў склад Рэчы Пасталітай, пасля яе падзелу сталі часткамі Расійскай імперыі. Гісторыя Латгаліі прыцягвала ўвагу і латвійскіх, і беларускіх пісьменнікаў другой паловы XX стагоддзя. Драматычнай старонкай мінулага гэтага краю было XIII стагоддзе – працяглы перыяд барацьбы з крыжацкай навалай, які знайшоў арыгінальнае мастацкае ўвасабленне ў рамане “І вецер гуляе на пажарышчы...” (1977) латвійскага празаіка Яніса Ніедрэ, а таксама ў аповесці “Дзень, калі ўпала страла” (1985) беларускага аўтара Уладзіміра Арлова. На аснове мастацкай рэканструкцыі мінулага, характараў прадстаўнікоў розных этнасаў у гэтых творах робіцца ўдалая спроба эстэтычнага даследавання адносна даўняй гісторыі, даказваецца цесная сувязь мінулага і цяперашняга.

Латгалія ў рамане Яніса Ніедрэ “І вецер гуляе на пажарышчы...”, з аднаго боку, канкрэтная геаграфічная тэрыторыя, а з другога боку – мастацкае абагульненне экзістэнцыі і анталогіі так званага малога народа, што апынуўся ў складаных гістарычных абставінах. Як вядома, у пачатку XIII стагоддзя Латгалія стала аб’ектам агрэсіі з боку крыжакоў Ордэна мечаносцаў. У 1208 годзе яны захапілі Герцыку, у 1224 – Талаву; у 1242 годзе разгром Аляксандрам Неўскім нямецкіх рыцараў на Чудскім возеры спыніў іх наступленне на латгалаў.

Князь латгалскай Герцыкі Усевалад Рагвалодавіч, або Вісвалд, быў васалам Полацкага князя, ён мужна змагаўся з крыжакамі. Абставіны смерці Вісвалда да гэтага часу дакладна не вядомыя, яны нараджаюць свае версіі лёсу гістарычнай асобы ў пісьменнікаў і навукоўцаў.

Раман Яніса Ніедрэ “І вецер гуляе на пажарышчы...” (1977) – гэта найперш аповед пра драматычную барацьбу латгалаў з тэўтонамі, разважанне пра сілу слова і сілу зброі ў чалавечым грамадстве. На самым пачатку твора Я. Ніедрэ расказвае пра трох коннікаў-латгалаў, якія таемнымі сцяжынкамі з Полацка прабіраліся ў родную Латгалію. Двое з іх, Юргіс і Міклас, маладыя людзі, даволі доўгі час знаходзіліся на зямлі крывічоў, таму хлопцы перакананыя, нібыта *ў герцыжскай зямлі нямецкіх латнікаў набярэцца хіба столькі, каб пасадыць у тры нямецкія стругі, якія стаяць на Даўгаве*¹. Яны спадзяюцца на хуткую перамогу. Трэці коннік Паіке – чалавек сталага ўзросту, ён не чакае лёгкай перамогі над крыжакамі. Сын святара з Латгаліі Юргіс, які амаль чатыры гады правучыўся ў Полацку, прагнуў найхутчэй вызваліць сваю радзіму ад чужынцаў. Аднак Паіке папярэдзіў хлопца, што вышэйшыя сілы не хочуць гэтага вызвалення. Раней Паіке сам імкнуўся вярнуцца дадому з полацкай дружынай, адпомсціць крыжакам, але, па словах Паіке, *папльў уладар Герцыкі ў ладдзі духаў*. Юргіс не пагаджаўся з тым, што Вісвалд загінуў, бо ніхто не бачыў князя мёртвым. Паводле Юргіса, чуткі пра смерць князя пусцілі тыя, хто пайшоў на змову з чужынцамі. Паіке належыць да людзей, што ў любых абставінах кіруюцца здаровым сэнсам, а таму схіляе галаву перад няўмольнымі абставінамі. Маладыя Юргіс і Міклас спадзяваюцца на чуд, на абуджэнне баявога духу сваіх суайчыннікаў. Падчас размоў з латгаламі юнакі мелі намер пераканаць латгалаў у неабходнасці барацьбы з захопнікамі, каб *не гасла вера ў справядлівасць і сілу Вісвалдавага мяча* (129). Юргіс і Міклас лічылі, што слова важней за фізічную сілу. Гісторыяй трох латгалаў рознага ўзросту пісьменнік сцвярджае, што слова шмат важыць ў стасунках паміж людзьмі, але яно толькі тады становіцца дзейным, калі абапіраецца на фізічную сілу.

Я. Ніедрэ дастаткова падрабязна апавядае пра ўзаемаадносіны латгалаў і крыжакоў. Спачатку тэўтоны прыйшлі на зямлю Герцыкі з дарункамі і частаваннямі. Яны прынеслі вестку, што іх епіскап

¹ Я. Ніедре, *И ветер гуляет на пепелище*, “Всемирная литература” 2001, №3, с. 125. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

атрымаў ад полацкага князя давол прапаведаваць на ўзбярэжжы Даўгавы вучэнне Хрыста-Выратавальніка і Прысвятой Дзевы, латгалы ім не перашкаджалі. Праз нейкі час крыжакі сталі паводзіць сябе гаспадарамі на латгальскай зямлі. Полацкі князь сабраў сваю дружыну, дружыну Герцыкі і літоўцаў для паходу на крыжакоў у вусце Даўгавы, але паход не адбыўся, бо смаленскі князь стаў варагаваць з ліцвінамі. Вісвалд не асмеліўся адзін выступіць супраць рыцараў. Тэўтоны вымусілі кокнескага князя Вячку пакінуць свае ўладанні і шукаць прытулку ў Пскове, а пасля рыжскія рыцары ўварваліся ў герцыцкія землі і спалілі Герцыку, самы вялікі і багаты горад на Даўгаве ў XIII стагоддзі. Крыжакі ўзялі ў палон жонку Вісвалда, схілілі князя да заключэння нявыгаднай дамовы з рыжскім епіскапам Альбертам. Паводле гэтай дамовы князь Герцыкі прызнаваў сябе васалам рыжскага епіскапа Альберта, а пры адсутнасці ў Вісвалда нашчадкаў па мужчынскай лініі яго землі і багацце пераходзілі ў рукі крыжакоў. Дамова прадвызначыла трагічны лёс князя і княства.

Сярэднявечная Герцыка воляй абставін стала горадам-крэпасцю. У асвятленні пісьменніка Герцыка – край жыццелюбівых людзей, яна некалькі разоў адраджалася пасля нападу на яе тэўтонаў дзякуючы рамеснікам: *У горадзе аселі кавалі – збройнікі і майстры па працоўных снарадах, шкловары, ліцейшчыкі званоў, ткачы, абутнікі* (133). Аднак сярод жыхароў Герцыкі не было адзінства, мясцовыя багацеі часта схіляліся да здрады. Яны паведамлілі тэўтонам пра змову Вісвалда з пеццем Даўгерэстам, якога тэўтоны па дарозе з Ноўгарада паланілі і закатавалі. Тэўтоны ўвогуле жорстка абыходзіліся з латгаламі. Каб атрымаць неабходныя яму звесткі, манах Бенядзікт з Дрысы загадаў працягнуць старога чалавека Паіке праз расплаўленую печ. Многія тэўтоны да сваіх саюзнікаў у барацьбе з іншаверцамі адносілі *страх пятлі, боязь распаленай печы, ваўчыных і змяіных ям*. Надзвычай сурова абыходзіліся крыжакі са сваімі палоннымі ў вязніцы Крыста Пілса. Там Юргіс на поўную сілу зведаў, што такое здзек з безабаронага чалавека, але не скарыўся. У вязніцы малады святар даведаўся, што крыжакі закатавалі ў Крыста Пілса Вісвалда, жывым спалілі князя. Язычнікаў гвалтоўна хрысцілі, з праваслаўных цэркваў выкідвалі абразы, тушылі ахвярныя свяцільні. Дзеля ўмацавання сваіх пазіцый каталіцкія епіскапы пачалі радніць рыцараў з язычніцкай латгальскай знаццю, бласлаўляць шлюбы паміж рыцарамі і латгалкамі.

Паводле Я. Ніедрэ, сваіх абаронцаў і саюзнікаў латгалы бачылі ў палачанах, літоўцах і наўгародцах, але пры гэтым разумелі, што суседзі найперш кіруюцца сваімі палітычнымі і эканамічнымі інтарэ-

самі. Латгалы добразычліва ставіліся да крывічоў, нядрэнна ведалі іх мову. Жыхары Герцыкі лічылі полацкіх святых і сваімі святымі, многія прынялі праваслаўную веру. Разам з тым латгалы захоўвалі рэшткі язычніцтва. Яны змалку ведалі, што *ляснога жыжара нельга дражніць. Хто дражніць звера, той кліча бяду. Лясным боствам падабаецца хадзіць у звярыным абліччы, і, пачуўшы звярыны крык, яны гневаюцца* (138). Па латгальскім павер'і матылёк – гэта душа продка. Калі ўбачаны чалавекам матылёк быў светлы, то чалавека чакалі светлыя дні. Письменнік згадваў пра звычай забіваць змей, бо *інакш сонейка дзевяць дзён плакаць будзе* (143). У рамане маляўніча паказана свята засевак на этнічным памежжы:

На досвітку сейбіты кінулі ў зямлю апошнія зярняты ячменя. Па заканчэнні яны абярнулі на сябе сяўні (каб не паклявалі зерне птушкі), а пасярод поля ўваткнулі бахматую маладую бярозку (ахвяру Маці Зямной Плоднасці). Тым часам у дварах жанчыны распальвалі агонь, каб звярць у гонар засева пугру, крутую кашу (каб густым рос хлябок!). Ды свіных хвастоў туды накідвалі паболей (каб раслі каласы са свіны хвост!). Сейбіты абышлі ўсе двары і паветкі, перавярнулі зубамі ўверх усе бароны (каб стаяў хлеб сцяной, як елкі) і сталі падстрыгаць бароды і валасы. Старое паданне забараняла ім ад першага дня сяўбы да апошняга дакранацца да барод і шчапіны нажніцамі або нажом, а то зерне ўзыйдзе дрэнна (147).

Латгалы мелі сваё арыгінальнае летазлічэнне, заснаванае на земляробчым цыкле працы: *Земляробы спрадвеку вымяралі час святым трыліснікам, трыма дзвяткамі. У месяцы дзён – тройчы дзевяць, і тройчы дзевяць – месяцаў – два гады. Год дзеліцца напалам – на лета і зіму. Ад Юр'ева да Міхайлава дня і ад Міхайлава дня да Юр'ева* (149). Складаныя пытанні яны вырашалі, сімвалічна звяртаючыся да продкаў. Для гэтага агульныя сходы прызначаліся на курганах-магілах. Спрадвеку ў латгалаў бытаваў закон, паводле якога памерлага трэба было абавязкова вярнуць Гаспадыні Зямлі і пахаваць *мужчыну – галавой на ўсход, жанчыну – на захад* (20).

Герцыка была талерантнай зямлёй: на ёй мірна суіснавалі людзі розных веравызнанняў, але латгалы не вызначаліся вялікай прыхільнасцю да каталіцтва, якое на іх зямлі сілай мяча насаджалі рыцары. Ва ўмовах XIII стагоддзя духоўнымі настаўнікамі жыхароў Латгаліі ў многім з'яўляліся святары, найперш праваслаўныя, што, падобна да Паіке, абапіраліся на так званы здаровы сэнс і кіраваліся непраціўленнем злу сілай. Бацька Юргіса святар Андрэй заклікаў сына змірыцца з абставінамі:

Латгалы – малое племя. Усяго толькі жменька пяску на сусветнай гары народаў. І карона ўладальніка латгальскіх зямель трымалася на галаве столькі, колькі ўладальнік знаходзіўся ў адданым падначаленні дзяржавы буйнага народа. Нават у свае самыя слаўныя дні ўладальнік Герцыкі плаціў даніну князю полацкаму, які меў моцнае войска. А цяпер, калі Полацк слабы, латгалы павінны скарыцца перад Хрыстовымі рыцарамі, здольнымі абараніць нашых аратых (29).

Маленькая Латгалія XIII стагоддзя была ўнутрана раз’яднанай. Адсутнічала адзінства сярод розных пластоў насельніцтва і нават у межах аднаго сацыяльнага пласта, у прыватнасці, багацеяў, якія ў большасці сваёй крывадушна ставіліся да князёў. Так, уладальнік Доньскага замка распускаў чуткі, што Герцыка хвалявала Вісвалда *не больш, чым вавёрку – аб’едзеная шышка* (80). Ён нагадаў выпадак, калі Вісвалд нібыта загадаў павесіць кавалёў за тое, што тыя не паспелі ў тэрмін выкаваць заказаны Вісвалдам сярэбраны наперсны крыж з выявай самога ўладальніка. Такія крыжы насілі рускія князі. Вольныя паляўнічыя, вольныя земляробы, рамеснікі Бірзакскага вострава спадзяваліся, што застануцца ў баку ад крыжацкай навалы. Калі пасля бітвы на Пейпус-возеры (Чудскім возеры – В.Б.) крыжакі выпусцілі Юргіса на волю і дазволілі яму заняць месца святара, у яго з’явілася магчымасць расказаць людзям праўду пра Вісвалда. Ён спадзяваўся, што *ў лясных пушчах і на балотных астравах збіраюцца смельцы людзі, узброеныя цапамі і віламі* (34), аднак гэта было марнае спадзяванне, бо тэўтоны фізічна знішчылі здольных да барацьбы, а тых, хто вагаўся, запалохалі. Хутка Юргіс зразумеў, што яго заклікі да змагання не знаходзяць водгуку ў душах суайчыннікаў. Святар з горыччу заўважыў: *Гняздо маё разбурылі ў Герцыцы каршунны. Новае не даюць звіць воіны-сцягвятнікі. У птушкі, якая адбілася ад сваіх, няма таго, што адбараніў бы яе ад драпежнікаў* (55). Юргіс адчуў, што *для тутэйшых ён стаў жывой асой* (63), а таму пайшоў у Полацк і стаў манахам, каб мець магчымасць пакінуць запісы пра гісторыю роднай зямлі.

Жанр рамана з яго ўніверсальнымі магчымасцямі дазволіў Я. Ніедрэ стварыць панарамную карціну жыцця Латгаліі XIII стагоддзя, паказаць розныя пласты насельніцтва, звычаі і норавы людзей, адлюстравалі складаную палітру палітычнага жыцця краю. Дастаткова ўдала пісьменнік выкарыстаў у творы матыў падарожжа. Прычым, падарожжа ў прамым і пераносным сэнсе слова: літаральнае падарожжа Юргіса па Латгаліі і падарожжа героя па жыцці ўвогуле – як паступовае духоўнае, інтэлектуальнае сталенне асобы.

У цэнтры аповесці У. Арлова “Дзень, калі ўпала страла” (1985) – старажытны Полацк і князь Уладзімір, або Валодша, як яго называе аўтар. Вобраз Латгаліі ўводзіцца пісьменнікам, каб падкрэсліць значную геапалітычную ролю Полацка ва ўсходнееўрапейскай палітыцы XIII стагоддзя, даследаваць магчымасці чалавека ў неспрыяльных абставінах. Латгалія ў Арлова – край лясоў і азёр, край таленавітых майстроў-рамеснікаў і лекараў, залежная ад Полацка зямля, у якой існавалі два параўнальна вялікія княствы – Герцыка і Куканос. Гэта месца жорсткай барацьбы з крыжакамі, дзе латгалы свядома выступалі на баку Полацка. Само ж Полацкае княства нярэдка заступалася за сваіх васалаў – князёў Герцыкі і Куканоса. У прыватнасці, у аповесці згадваецца няўдалая аблога дружынай Уладзіміра крэпасці Гольм, адна са спроб Уладзіміра абараніць Куканос, калі дружына Полацка спазнілася і князь Уладзімір *застаў на месцы горада адны галавешкі, бо князь Вячка пасля лютай сечы з крыжакамі мусіў падпаліць сваю дзедзіну ды ісці з дружынаю ў свет*².

У. Арлоў згадвае на старонках аповесці пра князя Герцыкі Усевалада, адзначае, што *Усевалад з роду Рагвалодавічаў, што Усеваладава дружына не раз шкуматала Лівонію* (264–265). Палачане добра ведалі князя Герцыкі:

У набегі князь хадзіў звычайна з літоўцамі, бо іхні магутны кунігас Даўгерут даводзіўся яму цесцем. У Рызе ваяўнічага памежнага князя пабойваліся, а Герцыка і Полацк любілі яго – не толькі за адвагу ў бітве, але і за часты шанцунак, за тое, што свяціла яму з неба шчаслівая зорка. То ягонья ваяры знянацку з’явіліся перад самымі рыжскімі мурамі, захопяць гарадскі статак і двух лацінскіх ваяроў у прыдачу і беспакarana вернуцца ў свой удзел. То надзеўшы нямецкія панцыры, без бою ўвойдуць у замак і палоняць тузін рыцараў і самога комтура. То як быццам з нічога ні з якога загарацца сярод ночы нямецкія караблі ў гавані (265).

Падчас аднаго з нападаў крыжакоў на Герцыку сілы былі няроўныя. Бой латгалы прынялі ў полі, аднак вымушаны былі адступіць. Усевалад з дружынай выратаваўся, але сем’і воінаў і самога князя трапілі ў палон: *На трэці дзень, утаніўшы царкоўныя званы і пасекшы мячамі абразы, немцы падпалілі горад і берагам пагналі палон у Ры-*

² У. Арлоў, *Сны імператара: аповесці, апавяданні, эсэ*, Мінск 2001, с. 256. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

гу. Прывязаная да калёсаў са скарбам, басанож ішла разам з усімі і праставалася жонка Альдона з дачкою на руках (265). Усевалад вымушаны быў паехаць на паклон да крыжацкага епіскапа: *Перад рыцарамі, клірыкамі і купцамі ён назваў Альберта бацькам і перадаў яму Герцыку з зямлёй і вотчынамі, паабяцаўшы быць верным лацінскай царкве і не хадзіць з літоўцамі ў набегі. Зняважаны Усевалад ішоў адбудоўваць горад з палонам і трыма прынятымі ад біскупа варажымі сцягамі* (266). Полацкі князь ведаў: *Хай сабе і сціліў Усевалад шыю перад рыжскім пугачом, але ніколі ён не паставіць дружыну ў варожы строй, не ўчыніць крывіцкім мячам такой нязбыўнай ганьбы* (266). Латгалы і іх князь выкарыстоўвалі тактыку і адкрытага, і добра замаскіраванага выступлення супраць чужынцаў. Пасля дамовы з Альбертам не без удзелу дружыны Усевалада ў Рызе здарыўся вялікі пажар, *калі згарэла царква лацінскае багародзіцы, дом біскупаў, царква братоў-рытараў, а летась герцыкскія кметы няблага адмыліся ад ганьбы ў чужынскай крыві, а за дзесяць знаных нямчынаў Рыга пасылала на караблях багаты выкуп* (268).

Паслы з Герцыкі, насуперак ранейшай дамоўленасці з крыжакамі, прыехалі да Валодшы, каб дамовіцца пра сумеснае выступленне супраць тэўтонаў і адправіцца ў паход пад полацкімі сцягамі. Латгалы ў мастацкім увасабленні У. Арлова – воіны па духу, якія імкнуцца выкарыстаць усе сродкі ў барацьбе са знешнімі ворагамі і высока цэняць дапамогу суседзей, а Латгалія – вальналюбівы край. На матэрыяле сярэднявечнай гісторыі беларускі пісьменнік разважаў пра ролю выпадку ў чалавечым жыцці, пра межы магчымасцей чалавека і народа ў складаных абставінах часу. У творы “Дзень, калі ўпала страла” іншанацыянальная рэчаіснасць характарызуецца галоўным чынам праз успрыняцце князя Уладзіміра. Зразумела, жанр аповесці ў многім прадвызначыў апісальнасць як жанравую адзнаку гэтага твора У. Арлова.

Мастацтва слова рэпрэзентуе свой вобраз рэальнасці. Як вынік узаемадзеяння эмпірычнай рэчаіснасці і пісьменніцкай фантазіі ён ідэацыйны, канцэптуальны. Латгалія ў творах латвійскага і беларускага пісьменнікаў – пэўная камунікатыўная мадэль, якую можа прымаць ці адваргаць чытач. Трэба заўважыць, што абодва аўтары – асобы, добра абазнаныя ў гісторыі. Эстэтычная рэканструкцыя вобраза Латгаліі XIII стагоддзя ў рамане “І вецер гуляе на пажарышчы” і ў аповесці “Дзень, калі ўпала страла” пераканаўча даказвае слушнасць сцвярджэння Г. Лукача: *чым глыбей і дакладней гістарычная дасведчанасць пісьменніка, тым больш свабодны яго рух у матэрыя-*

ле, тым менш ён прывязаны да адзінкавых дэталей гістарычнай традыцыі³.

STRESZCZENIE

W artykule omówiono artystyczny obraz Łatgalii w powieści „I veter gulajet na popeliszcze” Yanisa Niedre i opowiadaniu „Dzeń, kali upała strała” Uładimira Arłowa.

Autorka zwraca uwagę na fakt, iż specyfika rekonstrukcji trzynastowiecznej Łatgalii jest wynikiem twórczego indywidualizmu autorów. Istotną rolę odegrały tu również wybrane w celu realizacji pomysłu gatunki literackie. Łatgalia w powieści „I veter gulajet na popeliszcze” została przedstawiona wielostronnie, podczas gdy w opowiadaniu „Dzeń, kali upała strała” opisano ją wyłącznie jako kraj odważnych i kochających wolność ludzi.

Słowa kluczowe: Latgalia, Połock, historia, chrześcijaństwo, pogaństwo, krzyżowcy, powieść, opowieść, model komunikacyjny, rekonstrukcja estetyczna

SUMMARY

In the article the artistic image of Latgale in the novel “I veter gulajet na popeliszcze” by the Latvian writer Yanis Niedre and in the story “Dzeń, kali upała strała” by the Belarusian writer Uadimir Arlou is analyzed. It is emphasized that the specificity of aesthetic reconstruction of the 13th century Latgale is mainly determined by the authors’ creative personality and selected genres. Latgale in the novel by Niedre is shown from many perspectives, whereas in the story by Arlou – solely as a land of courageous people who love freedom.

Key words: Latgale, Polotsk, history, Christianity, paganism, Teutonic Knights, novel, short story, communicative model, esthetic reconstruction

³ Г. Лукач, *Исторический роман и историческая драма*, “Литературный критик” 1937, № 3, с. 145.